

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΑ*

Εισαγωγή. Ήρκεσε ή μόλις έξαετής θητεία του στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1929-33 ὡς ὑφηγητοῦ καὶ 1933-35 ὡς καθηγητοῦ) γιὰ νὰ ἀποδώσει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος – ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα πνεύματα τοῦ Νεοελληνισμοῦ – ἓνα πλουσιότατο κοινωνιολογικὸ ἔργο βαθύτατο καὶ ἐκτενέστατο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ μονομέρειες, πρωτότυπο καὶ πρωτοποριακὸ, ἀλλὰ καὶ βιωματικὸ καὶ γι' αὐτὸ συναρπαστικὸ γιὰ τὴν πνευματικότητα καὶ τὸν ποιητικὸ του παλμό¹.

* Ὁμιλία στὴν Ἡμερίδα: 20 χρόνια χωρὶς Παναγιώτη Κανελλόπουλο (1986-2006), ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν «Ἑταιρεία Φίλων Π. Κ.» στὸ Πολεμικὸ Μουσεῖο (4.12.2006).

1. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπαντα κοινωνιολογικά*, 5 τόμοι, Ἑταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου (ἐπιμ. Μ. Μελετόπουλου), Γιαλλεῖ, 1992-1996. Ἐπὶ τοῦ κοινωνιολογικοῦ τοῦ ἔργου πβ. Γ. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, Εἰσαγωγή, στὰ *Ἀπαντα κοινωνιολογικά*, τ. Α' · Τοῦ Αὐτοῦ, Ὁ Π. Κανελλόπουλος καὶ ἡ Κοινωνιολογία, *Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο*, Νέα Ἑστία, 1996, σσ. 233 κ. ἑξ.· Α. ΚΥΡΤΣΗ, *Κοινωνιολογικὴ σκέψη καὶ ἐκσυγχρονιστικὲς ἰδεολογίες στὸν ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο*, Νῆσος, 1996, σσ. 188-214· Φ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπιστημολογικὴ κριτικὴ τοῦ Π. Κανελλόπουλου γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς νομοτέλειας τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἑταιρεία (ἐπιμ. Κ. Βουδούρη), Ἑλληνικά Γράμματα, 2000, σσ. 207 κ. ἑξ. Κριτικὴ (ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιά) κοινωνιολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Κανελλόπουλου ἀσκοῦν οἱ Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Αἱ παραποιήσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα, 1931· Στ. ΤΣΕΚΟΥΡΑ, Οἱ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, *Σύγχρονα θέματα*, ἔτος Γ', τευχ. 15, 1961. Ὁ Κανελλόπουλος ὑπῆρξε χαρισματικὸς καὶ ὡς δάσκαλος. Ὁ Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (*Φήμη ἀπόντων*, Καστανιώτη, 1995, σ. 18) μνημονεύει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημά του ὡς ὑφηγητῆ: «Ὅταν βγαίναμε ἀπὸ τὸ μάθημα, εἶχε ἀλλάξει γιὰ μᾶς ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς Σχολῆς... Τὸ μάθημα ἐκεῖνο μᾶς εἶχε θέλξει πολλαπλά. Μᾶς εἶχε φανεῖ σύνθετο κάτι: ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ποίηση, καὶ ὄχι κλειστὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ὀλάνοιχτη πρὸς τὰ μεγάλα ἀνθρώπινα προβλήματα, καὶ μὲ ὑποστήριγμα φιλοσοφικόν». Καὶ συνεχίζει: «... ἀρχίσαμε νὰ δημιουργοῦμε τὸν θρῦλο τοῦ νέου ὑφηγητῆ. Καὶ σύντομα τὸ ἀκροατήριό του πλήθυνε, καὶ ἦταν ἐφεξῆς ὄχι μόνο φοιτητικόν. Τὸ μάθημα... ἐξελίχθηκε σὲ θεσμό τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν... Πολλοὶ περίμεναν [τὸ μάθημά του] σάν ὥρα ἐορταστικὴ τοῦ πνεύματος». Τὸ ἴδιο, ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν ἰδεολογικῶν ἀντιπάλων του, ὁ τότε μαρξιστῆς Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 1, μὲ ἀφορμὴ τὶς παραδόσεις τοῦ Κανελλόπουλου, γιὰ τὸν Κ. Μαρξ: «Ὁ κ. Κ., κάτοχος ὠρισμένων προσόντων, εἶναι εἷς ἀπὸ τοὺς περισσότερον «ἀκουομένους» διδασκάλους τοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ ἀκροατήριόν του εἶναι πολυσύνθετον καὶ ἀναμοιογενὲς κατὰ τὴν προέλευσιν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ φοιτητὰς ὅλων ἰσῶς τῶν σχολῶν καὶ ἀπὸ ἑξωτερικοὺς ἀκόμη ἀκροατάς».

Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς Κοινωνιολογίας του, τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἓνα θέμα ποὺ διαποτίζει καὶ τὸ λοιπὸ τεράστιο ἔργο του. Πρόκειται καὶ γιὰ ἓνα θέμα γενικότερης σημασίας, δεδομένου ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς προόδου εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ θεμελιώδεις ἰδέες τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

I. Ἕννοια καὶ ἰδέα τῆς προόδου.

A. Ἕννοια τῆς προόδου – Διάκριση ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη. Τί εἶναι πρόοδος; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι αὐτονόητη, γιατί ἡ Ἕννοια τῆς προόδου συχνότατα ταυτίζεται μὲ τὴν Ἕννοια τῆς ἐξελίξεως². Ὁ Κανελλόπουλος ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἤδη μὲ τὴν πρῶτη γερμανόγλωσση μελέτη του *Evolution und Fortschritt* («Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος»)³. Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος εἶναι Ἕννοιες διαφορετικές. Ἡ σύγχυση ὀφείλεται στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο Ἕννοιες σημαίνουν μία κίνηση, μία μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο, ἓνα «γίγνεσθαι». Ὅμως, πότε μία κίνηση, ἓνα «γίγνεσθαι», χαρακτηρίζεται ὡς «ἐξέλιξη» καὶ πότε ὡς «πρόοδος»;

Ὁ Κανελλόπουλος διακρίνει τὶς Ἕννοιες αὐτὲς ἀναγόμενος στὴν γνωσιολογικὴ διάκριση φύσεως καὶ ἱστορίας⁴. Ἡ ἱστορία κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν φύση, εἶναι ἔργο ἀνθρώπινο· τὰ ζῶα καὶ οἱ ἄλλοι ὀργανισμοὶ δὲν ἔχουν ἱστορία. Ἱστορία ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν σκοποὶ. Εἴτε ὕλικους εἴτε πνευματικούς σκοποὺς θέτει ὁ ἄνθρωπος, ἐνεργεῖ πάντοτε ἱστορικῶς, ἐπειδὴ δημιουργεῖ κάτι ἀπὸ τὸ τίποτε, δημιουργεῖ ἀξίες, ἀνεξάρτητα ἂν ὕλικές ᾖ πνευματικές. Τὶς ἀξίες αὐτὲς τὶς δημιουργεῖ μὲ τὸ πνεῦμα του. «Τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ αὐτὸ δῶρον φυσικόν», λέγει ὁ Κανελλόπουλος. «Δὲν ἐδόθη ὁμως ὅπως δίδονται εἰς τὰ δένδρα οἱ καρποὶ καὶ εἰς τὸν ἄνεμον ἡ ὀρμητικότης καὶ ὁ ἦχος του· δὲν ἐδόθη ὅπως δίδονται εἰς τὴν θάλασσαν τὸ κύμα καὶ εἰς τὰ βουνὰ τὸ ὕψος των. Τὸ πνεῦμα ἐδόθη διὰ νὰ ὑπερβάλῃ τὸν ἑαυτὸν του, διὰ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν φυσικὴν του προέλευσιν, διὰ νὰ παύσῃ νὰ εἶναι δῶρον, διὰ νὰ μετατραπῇ εἰς πράξιν, εἰς ἔργον»⁵. Τὸ πνεῦμα δόθηκε γιὰ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν φυσικὴ νομοτέλεια, ποὺ θέλει τὸν ἄνθρωπο ὑποταγμένον στὰ δεσμὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου.

2. Πβ. I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἕννοια τῆς προόδου, Ἐλευθέρα Σχολὴ φιλοσοφίας ὁ Πλήθων, Τὰ ἐγκαίνια καὶ τὰ μαθήματα τῆς Α' περιόδου, Ἀθήνα, 1975, σσ. 99 κ. ἐξ.

3. Μὲ ὑπότιτλο *Eine sozialphilosophische Skizze*, Athen, 1926.

4. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Προβλήματα φιλοσοφίας καὶ κοινωνιολογίας τῆς ἱστορίας, 1936, σσ. 1 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία καὶ κριτικὴ τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν, 1929, σσ. 7-9. Γιὰ τὴν διάκριση αὐτὴ πβ. καὶ I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, Δ', 1975, σσ. 339 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, 1956, σσ. 37 κ. ἐξ.

5. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Προβλήματα, σ. 4.

Φύση και ιστορία μοιάζουν ωστόσο – λέγει ο Κανελλόπουλος⁶ – γιατί και οί δύο διέπονται από τον νόμο της αέναης μεταβολής. Αναφέρει μία φράση του Bergson από την *Δημιουργοῦ εξέλιξη*: «Εἶναι ἀληθές ὅτι ὅλα διαρκῶς μεταβάλλονται καὶ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σταθερὸ εἶναι ἤδη καὶ αὐτὸ μία μεταβολή». Ὁ νόμος τῆς αέναης μεταβολῆς, τὸ «γίγνεσθαι», ἐκδηλώνεται μὲ δύο τρόπους: ὡς εξέλιξη (Evolution) καὶ ὡς πρόοδος (Fortschritt). Ἡ εξέλιξη ἀναφέρεται στὴν φύση καὶ συνδέεται μὲ τὴν βιολογικὴ διαδικασία, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους· παράδειγμα ἡ θεωρία τῆς ἐξελέξεως τῶν εἰδῶν μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ποὺ διατύπωσε ὁ Δαρβίνος. Ἡ πρόοδος ἀναφέρεται στὴν ἱστορία καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς ιδιότυπους ἱστορικοὺς νόμους⁷. Πρόοδος – αὐτὸς εἶναι ὁ ὁρισμὸς ποὺ δίδει στὴν λέξη ὁ Κανελλόπουλος – εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ φυσικῶς γίγνεσθαι, ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς τοῦ εἶδους καὶ γενικὰ τῆς φύσεως. Ἡ πρόοδος εἶναι ἄρα ἔννοια ἀντιβιολογικὴ, ἀντίθετη καὶ ἀνταγωνιστικὴ τῆς βιολογικῆς ἐξελέξεως. Ὑποκείμενο τῆς ἐξελέξεως εἶναι ἡ Φύση. Ὑποκείμενο τῆς προόδου εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὃχι ὡς βιολογικὸ εἶδος (ὡς βιολογικὸ εἶδος ὑπόκειται καὶ αὐτὸς σὲ εξέλιξη) ἀλλὰ ὡς ἄτομο, δηλαδή ὡς εἶδος ἀνώτερο καὶ ποιοτικῶς διάφορο ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη τῶν ἔμβιων ὄντων. Γι' αὐτὸ ἡ πρόοδος συμπίπτει μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ὡς Ἀτόμου, ὡς *homo sapiens*, ποὺ προκάλεσε καὶ τὴν πλήρη διάκρισή του ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα. Ἐκτοτε ὁ ἀγώνας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῆς φύσεως, τῆς προόδου κατὰ τῆς ἐξελέξεως, εἶναι συνεχῆς καὶ ἀνελεῆς. Μὲ συνεχεῖς νίκες τῆς προόδου, ἀλλὰ ὃχι χωρὶς θυσίες. Ἡ πρώτη παραβίαση τῆς φύσεως ἔγινε διὰ τῆς λογικῆς μὲ τὴν βέβηλη πράξη τοῦ Προμηθέα, καὶ προκάλεσε τὴν ἐξέγερση ὀλόκληρης τῆς φύσεως. Ἡ τελευταία θυσία θὰ προέλθει ἀπὸ τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς φύσεως, ποὺ θὰ εἶναι ἴσως καὶ ἡ πλήρης ἄρνηση τῆς βουλήσεως γιὰ ζωὴ. Μπορεῖ ἡ πρόοδος νὰ ὁδηγήσει ἕως ἐκεῖ; Δὲν τολμοῦμε – λέγει ὁ Κανελλόπουλος⁸ – νὰ προβοῦμε σὲ μία τέτοια προφητεία. Τοῦτο μόνο γνωρίζουμε: ὅταν ἐπιστεῖ ἡ στιγμή ἐκείνη, θὰ εἶναι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου.

6. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Evolution und Fortschritt*, σσ. 5 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς Κοινωνιολογίας*, 1926, σσ. 9 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνικὴ πρόοδος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, 1927, σσ. 3 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, 1928, σσ. 5 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ οἰκονομία*, 1933, σσ. 2 κ. ἐξ.

7. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς*, 1947, σσ. 204 κ. ἐξ., 220 κ. ἐξ.

8. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Περὶ Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, σ. 6.

Β. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου ὡς κοινωνιολογικὸ πρόβλημα. Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος εἶναι, λοιπόν, ἔννοιες ἀντίθετες καὶ ἀντιθετικές. Ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἔννοια φυσική· ἡ πρόοδος εἶναι ἔννοια ἱστορική, ἱστορικὸ γεγονόσ. Καὶ ὡς ἱστορικὸ γεγονόσ μελετᾶται ἀπὸ τὸν Κανελλόπουλο ἀπὸ κοινωνιολογικὴ σκοπιὰ, δηλαδή μὲ κοινωνιολογικὴ μέθοδο. Κοινωνιολογικὴ μέθοδος εἶναι, κατὰ τὸν Κανελλόπουλο⁹, ἡ μέθοδος ποὺ μελετᾶ τὰ ἱστορικὰ (κοινωνικά) φαινόμενα συστηματικῶς καὶ γενικευτικῶς. Ἀλλὰ ἡ γενίκευση στὴν ὁποία προβαίνει ἡ Κοινωνιολογία, δὲν εἶναι ἐκείνη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν· δὲν εἶναι ἀναγωγὴ φυσικῶν ἀπλῶς φαινομένων σὲ ἀπόλυτους (φυσικοὺς) νόμους, ἀλλὰ εἶναι ἀναγωγὴ νοημάτων ποὺ ἐκφράζουν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὄχι σὲ νόμους (ἱστορικοὶ νόμοι δὲν ὑπάρχουν) ἀλλὰ σὲ «ταξινομικὲς» κατηγορίες καὶ ἔννοιες τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας.

Ὁ Κανελλόπουλος δὲν ὁμιλεῖ γιὰ «ἔννοια» ἀλλὰ γιὰ «ἰδέα» τῆς προόδου. Ἡ ἔννοια προϋποτίθεται. Πρόοδος εἶναι γι' αὐτὸν ἡ τάση γιὰ ὁλοένα μεγαλύτερη χειραφέτηση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς φύσεως. Ὡς «ἰδέα» τῆς προόδου ἐννοεῖ τὴν συνείδηση τῆς προόδου. «Ἰδέα» τῆς προόδου εἶναι ἡ συνείδηση τῆς προόδου¹⁰. Σὲ καμιὰ περίπτωση ὁ ὅρος «ἰδέα» δὲν νοεῖται ἐδῶ φιλοσοφικά, ἀξιολογικά, ὡς «ἀξία» τῆς προόδου. Γιὰ τὸν Κανελλόπουλο ἡ πρόοδος εἶναι ἔννοια ἀξιολογικῶς οὐδέτερη¹¹, νοεῖται ὡς ἱστορικὸ γεγονόσ καὶ μόνον, καὶ ὄχι ὡς ἱστορικὴ ἀξία. Ἡ πρόοδος ὡς ἱστορικὴ ἀξία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ὄχι τῆς Κοινωνιολογίας ἀλλὰ τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας¹² – καὶ ἡ σκοπιὰ αὕτὴ δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Κανελλόπουλο ὡς κοινωνιολόγο.

9. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 8 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 3 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς Κοινωνιολογίας*, σσ. 1 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας, *Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο*, Ἀθήνα, Σάκκουλα, 1980, σσ. 125 κ. ἐξ.

10. Ἀσαφὴς εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ «ἔννοιας» καὶ «ἰδέας» τῆς προόδου στὸν Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς προόδου καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορίας*, Παπαζήση, 1970, σ. IV: «Συνήθως ὁ ὅρος «ἔννοια τῆς προόδου» χρησιμοποιεῖται σὲ σχέση μὲ τὰ λογικὰ γνωρίσματά της. Ὁ ὅρος «ἰδέα τῆς προόδου» ἀναφέρεται στὶς γενικότερες θεωρήσεις πάνω στὴν πρόοδο».

11. Ὁ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κοινωνικὴ πρόοδος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, σσ. 3-6, διακρίνει ἔτσι τὶς θεωρίες ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ὡς κριτήρια προόδου θέτουν ἀξίες πνευματικές, ἠθικές (ὅπως τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ J. G. Herder) ἢ αἰσθητικές (ὅπως ἡ ἰδέα τῆς αἰσθητικῆς παιδείας τοῦ Fr. Schiller).

12. Γιὰ τὴν σχέση Κοινωνιολογίας καὶ ἀξιολογικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 20 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων*, 1927, σσ. 64-68.

Π. Ιστορική καταγωγή της ιδέας της προόδου. Πρόοδος ως ιστορικό γεγονός υπήρξε από την εμφάνιση της ιστορικής κοινωνίας. Άλλα ό άνθρωπος άργησε νά συνειδητοποιήσει τó γεγονός αυτό. Η «ιδέα» της προόδου ήρθε πολύ αργότερα¹³. Στην Αρχαία Ελλάδα ή ιδέα αυτή ήταν άγνωστη¹⁴, γιατί ό Έλληνας δέν είχε ιστορική συνείδηση, ή όποία αποτελεί προϋπόθεση της ιδέας της προόδου. Αντικείμενο της έλληνικής φιλοσοφικής σκέψεως είναι ή φύση και όχι ή ιστορία· π.χ. ή περίφημη θεωρία της «έξελίξεως» του Άριστοτέλους, πού θεμελιώθηκε στην αρχή της έντελέχειας, είναι φιλοσοφία της φύσεως και όχι της ιστορίας. Ο Έλληνας ήταν ό κατ' έξοχήν μυθικός τύπος ανθρώπου, και ό μύθος είναι αντίθετος στην ιστορία. Η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει συνείδηση της χρονικής σχέσεως του παρόντος πρós τó παρελθόν. Ο Έλληνας αισθανόταν τόν κόσμο νά αρχίζει από τόν έαυτό του και σέ αυτό όφειλόταν ή έλευθερία και ή τραγικότητά του· τó παρελθόν δέν υπήρχε ως πραγματικότητα, αλλά εμφανιζόταν ως αιώνιο παρόν. Η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει και συνείδηση της χρονικής σχέσεως του παρόντος πρós τó μέλλον. Ο Σωκράτης, ό μοναδικός αυτός Αθηναίος, δέν είχε την έννοια ότι ή ιστορία πορεύεται κάπου· ήταν πεπεισμένος ότι ή Αθήνα δέν πρόκειται ποτέ νά πάψει νά είναι ή Αθήνα, ότι ή Αθηναίων Πολιτεία δέν μπορεί ποτέ νά πάψει νά υπάρχει¹⁵. Οί Έλληνες είχαν κυκλική και όχι γραμμική αντίληψη της ιστορίας, ότι ή ιστορία διαγράφει

13. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και πρόοδος (Είσαγωγή είς την Κοινωνιολογίαν της ιστορίας)*, 1933.

14. Αυτόθι, σσ. 4 κ. έξ.· είδικότερα, 'Η πρόοδος και οί αρχαίοι, ΑΦΘΕ Ε', 1934, σσ. 118-136. Για τó όλο πρόβλημα πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, Δ. Παπαδήμα, 1976, σσ. 21 κ. έξ., 41 κ. έξ., 237· Θ. ΚΕΣΣΙΑΗ, *Είχαν ή όχι οί αρχαίοι Έλληνες την ιδέα της ιστορίας*., *Φιλοσοφία*, 27-28, 1997-1998, σσ. 26-44· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Η έννοια της προόδου...*, σσ. 1 κ. έξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η θεωρία της ιστορίας από τόν Θουκυδίδη στόν Sartre*, Θεσσαλονίκη, ά. χρ., σσ. 86 κ. έξ.· Θ. ΒΕΪΚΟΥ, *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, Θεμέλιο, 1987, σσ. 108-109· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Οί προσωκρατικοί, Ε'*, *Έλληνικά Γράμματα*, 1998, σσ. 72-73· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φύση και κοινωνία (Από τόν Θαλή στόν Σωκράτη)*, Σμίλη, 1991, σσ. 122 κ. έξ.· Β. ΚΥΡΚΟΥ, *Αρχαίος έλληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Δ. Παπαδήμα, 1986, σ. 34· Ε. R. DODDS, *Η ιδέα της προόδου στην κλασσική αρχαιότητα* (μτφρ. Γ. Τραϊάνου), Έξάντας, 2000· W. GUTHRIE, *Οί σοφιστές* (μτφρ. Δ. Τσεκουράκη), ΜΙΕΤ, 1989, σσ. 86 κ. έξ.· G.B. KERFERD, *Η σοφιστική κίνηση* (μτφρ. Π. Φαναρά), Καρδαμίτσα, 1996, σσ. 194 κ. έξ.· FRÄNKEL, *Ο έμπειρισμός του Ξενοφάνη και ή γνωσιολογική του κριτική* (Απόσπ. Β34), είς *Οί Προσωκρατικοί* (Συλλογή κριτικών δοκιμίων Α', επιμέλεια Μουρελάτου), Έκπαιδευτήρια «Κωστήα-Γείτονα», ά. χρ., σσ. 178, 181 κ. έξ.· L. EDELSTEIN, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Baltimore, 1967, σσ. 3 κ. έξ.· M. EMSBACH, *Sophistik als Aufklärung*, Würzburg, 1980, σ. 10· R. BULTMANN, *Das Verständnis der Geschichte im Griechentum und im Chrtistentum*, είς *Der Sinn der Geschichte*, 7 Essays von Golo Mann, K. Löwith, R. Bultmann, Th. Litt, A. Toynbee, K. Popper, H. U. v. Balthasar, Beck⁴, σσ. 50-65.

15. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η έννοια της προόδου...*, σ. 106.

μία κυκλική πορεία, δηλαδή επαναλαμβάνεται περιοδικά. Τοῦτο διότι πίστευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι (σύμφωνα με ὁρισμένο ὄντολογικό ἀρχέτυπο) κατὰ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά της ἀμετάβλητη, καὶ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ περνᾷ μέσα ἀπὸ κάποιους προσωκρατικούς καὶ τὸν Πλάτωνα στοὺς ἱστοριογράφους (Θουκυδίδη, Πολύβιο). Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία σημειώθηκε μετὰ τὸν Χριστιανισμό¹⁶, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὄχι μόνο θρησκευτικὸ ἀλλὰ καὶ ἱστορικὸ ὁρόσημο. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Ἑλληνισμό, ποὺ θεοποιώντας τοὺς ἀνθρώπους ἀνήγαγε τὰ πάντα σὲ κριτήρια ὑπεριστορικά, ὁ Χριστιανισμὸς ἐνανθρωπίζοντας τὸν Θεὸ ὑπέταξε καὶ τοῦτον στὴν ἐννοια τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς φθορᾶς καὶ δημιουργήσε ἔτσι τὴν ἰδέα τῆς ἱστορίας.

Ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ συνείδηση ἦταν ἀναγκαῖος, ὄχι ὅμως καὶ ἐπαρκὴς ὅρος γιὰ τὴν γένεση τῆς ἰδέας τῆς προόδου. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου συνελήφθη μόλις οἱ ἱστορικὲς συνθήκες τὸ ἐπέτρεψαν¹⁷, κατὰ τὴν νεώτερη ἐποχὴ μετὰ ἀφορμὴ τῆς νέας ἀνακαλύψεως καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, ὅποτε ὁ ἀνθρώπος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ βλέπει τὴν πρόοδο νὰ προχωρεῖ μετὰ τὴν καταπληκτικὴ ἐκείνη ταχύτητα ποὺ σημείωνε στὴν σφαῖρα τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (Κέπλερ, Γαλιλαῖος, Νεύτων)¹⁸. Μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ πρόοδος ἦταν τόσο βραδεία, ὥστε δύσκολα μποροῦσε νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Συνελήφθη ἀπὸ τοὺς διανοητὲς τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀγγλο-γαλλικοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ διαφωτισμοῦ¹⁹, καὶ ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενο μιᾶς νέας ἐπιστήμης, τῆς Κοινωνιολογίας²⁰. Ἡ ἰδέα τῆς κυκλικῆς πο-

16. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 35 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ κοινωνία*, 1931, σσ. 4 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 105· *Μαθήματα...*, σσ. 5 κ. ἐξ.· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 60 κ. ἐξ.· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 98 κ. ἐξ.· πβ. καὶ R. BULTMANN, *ἐνθ' ἄν.*· H. U. N. BALTHASAR, *Vom Sinn der Geschichte in der Bibel*, εἰς *Der Sinn der Geschichte*, ἐνθ' ἄν., σσ. 117-131.

17. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 6 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐννοια τῆς προόδου*, σσ. 108 κ. ἐξ.

18. Πβ. καὶ Κ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς νεωτέρας φυσικῆς*, ΟΕΣΒ, 1955, σσ. 535-646.

19. Πβ. γενικά Κ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Ὁ ἀγγλικὸς καὶ ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς*, ΟΕΔΒ, 1964, τ. Α'-Β'. Ἀν. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁ γαλλικὸς ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς* (πανεπιστημιακὲς παραδόσεις), Παπαζήση, 1976· Παν. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς*, Θεμέλιο, τ. Α'-Β', 1987· Μιχ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ φιλοσοφικὸ κίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, τ. Α'-Β', 2001· Αλ. ΧΡΥΣΗ, *Εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, Κριτική, 2002· *Τί εἶναι διαφωτισμὸς* (Mendelssohn, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Schiller), μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου, Κριτική, 1989· M. FOUCAULT, *Τί εἶναι Διαφωτισμὸς* (μτφρ. Στ. Ροζάνη), Ἑρασμος, 1988.

20. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσίν της ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες*, 1933, σσ. 5 κ. ἐξ.

ρείας της ιστορίας αντικαθίσταται τώρα πρώτα με την ιδέα της έλικοειδοῦς πορείας, ὅπως τὴν ἀνέπτυξε π.χ. ὁ ἰταλὸς Giambattista Vico (ἡ ἱστορία δὲν ἐπανέρχεται στὶς ἴδιες ἀλλὰ σὲ παραπλήσιες καταστάσεις, καὶ αὐτὸ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κάποια πρόοδο)²¹ καὶ κατόπιν με τὴν ιδέα τῆς εὐθύγραμμης πορείας, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν γνήσια ιδέα τῆς προόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ²². Ἡ ἀφορμή, ποὺ ἀπεκάλυψε στὴν συνείδηση τῶν διανοητῶν τοῦ 18ου αἰ. τὸ πρόβλημα τῆς προόδου (δηλαδή ἡ ταχεία πρόοδος τῆς τεχνικῆς), θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὴν αἰτία ποὺ κινεῖ τὴν πρόοδο πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς: τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς. Τὰ πάντα ἀκολουθοῦν, σχεδὸν ἀδιατάρακτα, μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα νόμου, μὴ ἀνιούσα γραμμὴ πρὸς τὸ καλῦτερο: ἀπὸ τὴν ἄγνοια στὴν γνῶση, ἀπὸ τὴν πλάνη στὴν ἀλήθεια, ἀπὸ τὸ σκοτάδι στὸ φῶς, ἀπὸ τὴν δουλεία στὴν ἐλευθερία. Ἡ ιδέα αὕτη τῆς προόδου – λέγει ὁ Κανελλόπουλος – παρέσυρε τὰ πνεύματα σὲ ὑπερβολές. Ἡ πρώτη ὑπερβολὴ εἶναι ὅτι ἡ ιδέα αὕτη μεταβλήθηκε σὲ ἰδεολογία, τὴν «ἰδεολογία τῆς προόδου»²³.

21. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 44 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 11 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων, Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 69, 82 κ. ἐξ.· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, σσ. 105 κ. ἐξ., 238· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ*, σ. 74· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 93-95· W. WINDELBAND/Η. HEIMSOETH, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας Β'* (μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου), ΜΙΕΤ, 1982, σσ. 323 κ. ἐξ. Ἰσχυρὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ Vico καὶ στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρκου Ρενιέρη· πβ. Γ. Θ. ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗ, *Εἰσαγωγή εἰς ΜΑΡΚΟΥ ΡΕΝΙΕΡΗ, Ἐρευνᾶν καὶ εἰκασίαι περὶ Βλοσίου καὶ Διοφανοῦς* (πρόλ. Κ. Δεσποτόπουλου), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2005, σσ. 34* κ. ἐξ.

22. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 9 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ἔνθ' ἀν.*, σσ. 80 κ. ἐξ.· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σ. 237· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ*, σσ. 78-79· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς προόδου...*, σσ. 11 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 131 κ. ἐξ.· Θ. ΒΕΪΚΟΥ, *Θεωρία...*, σσ. 109 κ. ἐξ.· Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς Β'*, σσ. 119 κ. ἐξ., 131 κ. ἐξ.· Ζ. ΣΟΡΕΛ, *Οἱ ψευδαισθήσεις τῆς προόδου* (μτφρ. Φ. Παπαδοπούλου), Γνώση, 1990, σσ. 179 κ. ἐξ. Γιά τὴν ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐμμέσως τῆς εὐθύγραμμης ιδέας τῆς προόδου στὴν ἐλληνικὴ διανόηση πβ. *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, ἐπιμέλεια Ε. Π. Παπανούτσου, τ. 2, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, *passim*· Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1985⁴, Ἐρμῆς, *passim*· Π. ΚΥΠΡΟΜΗΛΙΑΔΗ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 2000, ΜΙΕΤ, *passim*.

23. «Ἰδεολογία τῆς προόδου» εἶναι ἡ αἰσιόδοξη κοσμοθεωρία ὅτι ὁ «ὀρθὸς λόγος» (raison) διὰ τῆς ἐπιστήμης ὁδηγεῖ μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικοῦ νόμου πρὸς μεγαλύτερη κατάκτηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ (διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τὴν δεισιδαιμονία, τὸν σκοταδισμό καὶ τὴν βαρβαρότητα) καὶ πρὸς ὁλοένα ἀνώτερες βαθμίδες πολιτισμοῦ καὶ πρὸς ὁλοένα ἀνθρωπινότερες μορφές κοινωνικῆς συμβιώσεως (ἰδεολογία τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς καὶ

III. Ἐξέλιξη τῆς ιδέας τῆς προόδου. Οἱ ὑπερβολές αὐτὲς ἐκδηλώθηκαν καὶ σὲ κοινωνιολογικὸ ἐπίπεδο στὸ γεωγραφικὸ τρίγωνο τοῦ Διαφωτισμοῦ (Ἀγγλία, Γαλλία, Γερμανία) μὲ τὴν μορφὴ καινοφανῶν θεωριῶν γιὰ τὴν πρόοδο. Ὁ Κανελλόπουλος ἀναπτύσσει τὶς θεωρίες αὐτὲς καὶ ἀσκεῖ πειστικὴ κριτικὴ. Ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ θεωρίες;

Οἱ θεωρίες αὐτὲς μποροῦν – στὸ πνεῦμα τοῦ Κανελλόπουλου – νὰ καταταχθοῦν σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς φύσεως (φυσιοκρατικὲς θεωρίες) καὶ σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορίας (ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες).

A. Φυσιοκρατικὲς θεωρίες. Ὡς σημαντικότερες φυσιοκρατικὲς θεωρίες ἐξαίρει τὴν θετικιστικὴ θεωρία τῆς προόδου τοῦ Auguste Comte καὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν νατουραλιστικὴ θεωρία τοῦ Herbert Spencer. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπαισέλθουμε ἐδῶ στὰ εἰδικότερα σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ Κανελλόπουλου. Θὰ ἀρκεσθοῦμε μόνο σὲ μία ἀδρὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν θεωριῶν αὐτῶν.

Ὁ Comte (1798-1857) διατύπωσε τὸν περίφημο «νόμο τῶν τριῶν σταδίων»²⁴, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος διέρχεται κατ' ἀναπότρεπτη φυσικὴ ἀνάγκη τρία στάδια ἐξελίξεως. Τὸ πρῶτο στάδιο εἶναι τὸ θεολογικὸ ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ θεωρεῖ τὰ πάντα ἐξαρτημένα ἀπὸ ὑπερφυσικά ὄντα καὶ νὰ ἐρμηνεύει τὸν κόσμον, ἀνάγοντάς τον στὴν βούληση αὐτῶν τῶν ὄντων. Τὸ δεύτερο στάδιο εἶναι τὸ μεταφυσικὸ ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀνάγει τὰ πάντα σὲ ἀφηρημένες ἔννοιες, ιδέες καὶ δυνάμεις. Τὸ τρίτο στάδιο εἶναι τὸ θετικὸ ποὺ μέσα του ὁ ἄνθρωπος ἐρμηνεύει τὰ πάντα «ἐπιστημονικά», δηλαδή ἀνάγοντάς τα σὲ αἰτία προσδιορισμένα ἀπὸ φυσι-

ἠθικῆς προόδου). Ἐναντίον τῆς ιδεολογίας αὐτῆς ἔχει ἀσκηθεῖ ὀξεία κριτικὴ ἀπὸ διάφορα ρεύματα ιδεῶν, ὅπως ἀπὸ τὸν ρομαντισμὸ (πβ. π.χ. I. BERLIN, *Τρεῖς κριτικοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ: Vico, Hemann, Herder*, μτφρ. Γ. Μερτίκα, Κριτικὴ, 2001) ἢ τὴν Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης (Μ. ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ/Γ. ΑΝΤΟΡΝΟ, *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, μτφρ. Λ. Ἀναγνώστου, Νῆσος, 1996). Πβ. καὶ Χρ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ, *Ἡ ιδέα τῆς προόδου, εἰς τὸ ἀνθισμένο δέντρο* (Δοκίμια), Δωδώνη, 1978, σσ. 70-91.

24. Λεπτομερῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτικὴ...*, σσ. 54-130· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, 1932, σσ. 16-17· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 8-11. Πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 127 κ. ἐξ· Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία Α'*, 1974, σσ. 29 κ. ἐξ· Μ. ΡΑΦΑΗΛ, *Κοινωνιολογικὴ θεωρία (Ἀναδρομὴ καὶ προοπτικὲς)*, 1979, σσ. 55-61· W. H. WALSCH, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας* (μτφρ. Φ. Βώρου), ΜΙΕΤ, 1982, σσ. 233-237· Μ. S. TIMASHEFF/G. A. THEODORSON, *Ἱστορία κοινωνιολογικῶν θεωριῶν* (μτφρ. Δ. Τσαούση), Gutenberg, 1983, σσ. 3-58· R. ARON, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψεως*, τ. Α' (μτφρ. Μ. Λυκούδη), Γνώση, 1984, σσ. 105-197· Ζ. Μ. ΜΠΕΝΙΕ, *Ἱστορία τῆς νεωτερικῆς καὶ σύγχρονης φιλοσοφίας* (μτφρ. Κ. Παπαγεώργη), Καστανιώτη, 1999, σσ. 488-502.

κούς νόμους. Μὲ τὸν Βάκωνα, τὸν Γαλιλαῖο καὶ τὸν Ντεκάρτ ἄρχισε ἡ ἐπικράτηση τοῦ θετικοῦ σταδίου.

Κύριος ἐκφραστής τῆς φυσιοκρατικῆς ἀπόψεως γιὰ τὴν πρόοδο εἶναι ὁμῶς ὁ Spencer (1820-1903)²⁵. Αὐτὸς εἰσήγαγε τὸν λεγόμενο βιολογισμό ἢ κοινωνικὸ δαρβινισμό ἢ ὑπερδαρβινισμό, ποὺ ἀποτελεῖ μεταφορὰ τῆς δαρβινικῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως στὰ ἱστορικά καὶ κοινωνικά φαινόμενα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἠθικὴ («ἐξελικτικὴ», «νατουραλιστικὴ» ἠθικὴ) καὶ τὴν θρησκεία («φυσικὴ» θρησκεία): Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι παρὰ τυφλὸ ὄργανο τῆς φύσεως, ἓνα παθητικὸ ὄν, μὲ φυσικὲς μόνο ιδιότητες ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῶν ζώων. Ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα παράρτημα τῆς φύσεως καὶ ἡ κοινωνία ἓνας ὁργανισμὸς ποὺ ὑποτάσσεται ὁλοκληρωτικὰ στὴν φυσικὴ νομοτέλεια. Ἡ «ἐπιβίωση τοῦ ἰσχυροτέρου», ποὺ ἰσχύει στὴν φύση, ἀναγορεύεται καὶ σὲ βασικὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως καὶ σὲ βάση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς.

Β. Ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες. Στὸν ἀντίποδα βρίσκονται οἱ ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες τῆς προόδου. Ἐδῶ τὰ κριτήρια τῆς προόδου ἀντλοῦνται ὄχι ἀπὸ τὴν φύση ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Δὲν ὑποτάσσεται ἡ ἱστορία στὴν φύση ἀλλὰ ἡ φύση στὴν ἱστορία. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ μᾶς λέει ἡ ἀνιστόρητη «φύση» του, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ μᾶς διδάσκει ἡ ἱστορία. Ἡ «φύση» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ «ἱστορία». Δηλαδή ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι παθητικὸ ὄν ἀλλὰ ἐνεργὸ ὑποκείμενο ποὺ διαμορφώνει τὴν ἱστορία καὶ μπορεῖ νὰ μεταβάλλει ἕως ἑνὸς βαθμοῦ καὶ τὴν φύση. Γι' αὐτὸ γίνεται ἐδῶ λόγος ὄχι γιὰ «φυσικὴ ἱστορία» ἀλλὰ ἀντιθέτως γιὰ «ἱστορικὴ φύση». Ἀπὸ ἐδῶ ὁμῶς καὶ πέρα, τὰ κριτήρια τῆς προόδου εἶναι διαφορετικά, ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο προσεγγίσεως τῆς ἱστορίας. Ἄλλες εἶναι οἱ θεωρίες τῆς προόδου ποὺ στηρίζονται στὴν ὑλιστικὴ καὶ ἄλλες ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Ὁ Κανελλόπουλος συζητᾷ ἀπὸ τίς ὑλιστικὲς θεωρίες κυρίως τίς ἀπόψεις τοῦ Marx καὶ τῶν μαρξιστῶν (ιδίως τοῦ Karl Mannheim) καὶ ἀπὸ τίς ἰδεαλι-

25. Λεπτομερῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτικὴ...*, σσ. 130-208· πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 18-20, 30-31· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 11-13, 19 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, σ. 20. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς*, 1947, σσ. 230 κ. ἐξ., 245 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*, Γ', 1975, σσ. 213-236· Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἡθικὴ*, 1956², σσ. 247-288· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ τὰ προβλήματά της*, Γαλαξία, 1962, σσ. 56-78· Μ. ΡΑΦΑΗΛ, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 65-68· Ι. ΖΕΓΚΕΡ, *Εἰσαγωγή στὴν Κοινωνιολογία* (μτφρ. Τζ. Μαστοράκη), Μπουκουμάνη, 1977, σσ. 63-74· Μ. S. TIMASHEFF/ G. A. THEODORSON, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 82-99.

στικές θεωρίες μεταξύ άλλων (Herder και Goethe²⁶, Schelling²⁷) ἐκεῖνες τοῦ Kant καὶ τοῦ Hegel.

1. Ὑλιστικές. Στὸν Marx (1818-1883) ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς προόδου προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν «ἱστορικὸ ὕλισμό»²⁸, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τοῦ φυσιοκρατικοῦ ὕλισμοῦ τοῦ Spenser. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία αὐτή, ἡ ἱστορία κινεῖται διαλεκτικὰ μέσα ἀπὸ ἀντιφάσεις, μεταξύ τῶν ὁποίων καθοριστικὸ ρόλο ἔχει αὐτὴ πού ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὶς παραγωγικὲς κοινωνικὲς δυνάμεις. Ἡ ἀντίφαση αὐτὴ ὁδηγεῖ στὴν πάλιν τῶν τάξεων καὶ αὐτὴ – μὲ τὴν βεβαιότητα φυσικοῦ νόμου – στὸν κομμουνισμό ὅπου οἱ ἄνθρωποι θὰ γίνουν κύριοι τοῦ ἑαυτοῦ τους καὶ θὰ δημιουργοῦν τὴν ἱστορία τους μὲ τὴν ἐλεύθερη συνείδησή τους. Ἔτσι θὰ γίνει, σύμφωνα μὲ μία περίφημη φράση τοῦ Ἑγκελς, τὸ πῆδημα τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὸ κράτος τῆς ἀναγκαιότητας στὸ κράτος τῆς ἐλευθερίας.

2. Ἰδεαλιστικές. Στὸν Kant καὶ τὸν Hegel ἡ πρόοδος ἔχει τελολογικὸ καὶ ὄχι (ὅπως στὸν Marx) αἰτιοκρατικὸ χαρακτήρα.

Γιὰ τὸν Kant (1724-1804) ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα σκέλος τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας του²⁹. Ἡ ἱστορικὴ πρόοδος δὲν ἔγκειται στὴν αὔξηση τῆς

26. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 46 κ. ἑξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 16 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Herder καὶ τοῦ Kant, εἰς *Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων, Τὰ Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 91 κ. ἑξ.· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 127 κ. ἑξ.

27. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 51-60. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 16 κ. ἑξ.

28. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ*, 1929· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κάρολος Μάρξ (Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν θεωριῶν)*, 1931· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 10-38· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 79-105· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, σσ. 18-20· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ ἀντιθέσεις*, 1934, σσ. 50 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, σσ. 16-17, 49. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα...*, σσ. 252 κ. ἑξ.· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 182 κ. ἑξ.· W.H. WALSCH, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 237-247· R. ARON, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 199-312.

29. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν*, 1926, σσ. 4-10. Πβ. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 21 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἡ φιλοσοφία τοῦ Herder καὶ τοῦ Kant, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 91 κ. ἑξ.· Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant, *ΑΦΘΕ Ε'*, 1934, σσ. 388-439· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 147 κ. ἑξ.· Ε. ΚΑΣΣΙΡΕΡ, *Kant – Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του* (Εἰσ. - μτφρ. - σχόλια Στ. Γεωργιωργάκη), Ἰνδικτος, 2001, σσ. 325 κ. ἑξ., 345 κ. ἑξ.· W.H. WALSCH, *ἐνθ' ἄν.*, σσ. 187 κ. ἑξ.· Α. CESANA, *Geschichte als Entwicklung? Zur Kritik des geschichtsphilosophischen Entwicklungsdenkens*, 1988, σσ. 109-159. Πρόσφατα: Em. KANT, *Πρὸς τὴν αἰώνια εἰρήνη* (μτφρ. - εἰσ. - σχόλια Κ. Σαργέντη) καὶ J. HABERMAS, *Ἡ ἰδέα τοῦ Kant περὶ τῆς αἰωνίας εἰρήνης ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀπόσταση τῶν 200 ἐτῶν* (μτφρ. Α. Συροπούλου), Πόλις, 2006.

ανθρώπινης ευδαιμονίας (ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Διαφωτισμός) ἀλλὰ στήν προσέγγιση τῆς ἠθικῆς τελειότητας καὶ στήν επέκταση τῆς κυριαρχίας τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας. Ἡ πρόοδος ἐπιτελεῖται ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀτόμων ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνθρωπίνου γένους συνολικά. Στὰ ἄτομα συναντοῦμε μία χαοτικὴ συσσώρευση περιστατικῶν φανερά ἀσύνδετων μεταξύ τους καὶ χωρὶς νόημα. Ἡ πρόοδος ἐπιτελεῖται στήν κυριαρχία τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ποὺ ἀναπτύσσεται καὶ βαίνει πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ δικαίου, δηλαδή πρὸς τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κοσμοπολιτικῆς πολιτείας καὶ τὴν ἐξασφάλιση τῆς «αἰώνιας εἰρήνης» μεταξύ τῶν λαῶν – στόχος, ποὺ ὅπως συμβαίνει μὲ κάθε ἰδέα καὶ κάθε ἰδανικό, ἡ πραγμάτωσή του τοποθετεῖται στὸ ἄπειρο.

Καὶ στὸν Hegel (1770-1831) ἡ ἱστορία ἀκολουθεῖ μία προοδευτικὴ διαδικασία³⁰. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου δὲν ἔχει ὅμως ἐδῶ καμία σχέση οὔτε μὲ τὴν ἰδέα τῆς εὐθύγραμμης προόδου τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ οὔτε μὲ τὴν ἰδέα τῆς προόδου τοῦ Kant. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου εἶναι ἐδῶ διαλεκτικὴ, ἀλλὰ ἡ διαλεκτικὴ κίνηση σημειώνεται ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς πραγματικότητας (ὅπως στὸν Marx) ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν. Δὲν ἔχει ἡ πραγματικότητα κατεύθυνση προοδευτικὴ. Προοδευτικὴ κατεύθυνση ἔχει, διὰ τῆς πραγματικότητας καὶ σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὴν διαλεκτικὴ συνύφανση μαζί της, ἡ συνείδηση τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Hegel ταυτίζει μὲν τὴν ἰδέα μὲ τὴν πραγματικότητα ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἰδέα εἶναι τὸ κριτήριο τῆς πραγματικότητας καὶ ὄχι ἀντιστρόφως (ὅπως στὸν Marx). Ἡ πρόοδος συντελεῖται στὸ πνεῦμα, συνίσταται στήν αὐτοανέλιξη τοῦ πνεύματος, ἡ ὁποία περνᾷ μέσα ἀπὸ ἀντιφάσεις τῆς πραγματικότητας (τὸ «τριαδικὸ σχῆμα»: θέση, ἄρνηση καὶ ἄρση τῆς ἄρνησης) καὶ καταλήγει στήν συνειδητοποίηση τῆς ἠθικῆς ἰδέας, ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα στήν πολιτεία. Ἡ πολιτεία ἐκπροσωπεῖ τὴν ταυτότητα τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος καὶ βρίσκεται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο, στὸ ὁποῖο βρίσκονται καὶ οἱ τρεῖς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀπόλυτου πνεύματος, ἡ φιλοσοφία, ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη.

IV. Ἡ τρίτη ἀποψη. Ὁ Κανελλόπουλος ἀμφισβητεῖ ὅλες τὶς ἐκτεθεῖσες

30. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 60-79· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 15 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ὁ γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι*, *ΑΦΘΕ Α'*, 1929, σσ. 183, 197-201. Πβ. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 29 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου*, εἰς *Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας, ὁ Πλήθων, Τὰ Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 113 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Σύστημα...*, σ. 229· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 141 κ. ἐξ· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 155 κ. ἐξ· W.H. WALSCH, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 215 κ. ἐξ· Α. CESANA, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 184-209.

θεωρήσεις της προόδου³¹, όπως και εκείνες που αρνούνται την ιστορική πρόοδο (θεωρία της προϊούσης καταπτώσεως³², θεωρία των κυκλικών εναλλαγών³³) και διατυπώνει μια δική του διαφορετική άποψη. Η άποψη αυτή συνδέεται άμεσα με τον γενικό φιλοσοφικό προσανατολισμό του. Ο Κανελλόπουλος δεν ανήκει στην παράδοση του Διαφωτισμού, δεν είναι υλιστής ούτε ιδεοκράτης, αλλά σχετικιστής· όχι «δογματικός σχετικιστής» με την σοφιστική έννοια³⁴ αλλά σχετικιστής με την έννοια του Max Weber, που προσπαθεί να υπερνικήσει την «στεῖρα» – όπως την αποκαλεί³⁵ – αντίθεση μεταξύ ιδεοκρατίας και υλισμού, ρεαλισμού και νομιναλισμού, ρωμαντισμού και κλασικισμού, την αντίθεση μεταξύ ἐλευθερίας και ἀναγκαιότητας, ατόμου και κοινωνίας³⁶. Από την γνω-

31. Πβ. την κριτική στα ανωτέρω (σημ. 24-30) παραπεμπόμενα έργα του.

32. 'Ανάγεται στον μύθο του ἀπολεσθέντος Παραδείσου, όπως παραδόθηκε σέ μᾶς ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 106-201, μετὰ τὴν μορφή τοῦ μύθου τῶν πέντε ἀνθρωπίνων γενεῶν (πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ πρόοδος καὶ οἱ ἀρχαῖοι*, σσ. 122 κ. ἐξ.). Σύμφωνα με αὐτόν, τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀκολουθεῖ πορεία παρακμῆς ἀπὸ τὸ καλύτερο πρὸς τὸ χειρότερο διὰ μέσου πέντε ἐποχῶν. Ἀπὸ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα (ὅπου βασίλευε ὁ Κρόνος καὶ οἱ ἀνθρώποι ζοῦσαν σὲ πλήρη εὐδαιμονία) μεταπίπτει στὸν ἀργυρὸ, ἀπὸ αὐτὸν στὸν χάλκινο, κατόπιν στὸν αἰῶνα τῶν ἡρώων (ποὺ ὑμνησε ὁ Ὅμηρος), γιὰ νὰ καταλήξει στὴν σιδηρὰ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἀνθρώπινο γένος βαδίζει πρὸς τὴν σωματικὴ καὶ ἠθικὴ παρακμή. Γιὰ τὸ γένος αὐτὸ ὁ Ἡσίοδος προβλέπει μιὰ ἀφευκτὴ καταστροφή, ποὺ θὰ ἐπέλθει, ὅταν ἡ παρακμὴ προχωρήσει τόσο, ὥστε «τὰ παιδιὰ θὰ γεννῶνται μετ' ἄσπρες τρίχες στοὺς κροτάφους τους» (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 181). Ἡ βιολογικὴ αὐτὴ παρακμὴ, θὰ συνοδευθεῖ καὶ μετὰ διάλυση ὅλων τῶν ἠθικῶν δεσμῶν. Καὶ τότε – λέγει ὁ Ἡσίοδος – ἡ Αἰδὼς καὶ ἡ Νέμεσις, ἀφοῦ καλύψουν τὸ σῶμα τους μετ' λευκοὺς πέπλους, θὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ θὰ καταφύγουν στὸν Ὀλυμπο (*Ἔργα καὶ Ἡμέραι*, 200).

33. 'Ανάγεται στὸν μύθο τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς, όπως ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο, τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸν Ἀναξαγόρα, ἔπειτα τὸν Πλάτωνα (στὸν *Πολιτικὸν* καὶ στὸ 8ο βιβλίο τῆς *Πολιτείας*), τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Στωϊκοὺς. Ὅπως ὁ μύθος τοῦ ἀπολεσθέντος Παραδείσου, ἔτσι καὶ ὁ μύθος τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς ἢ τῆς κυκλικῆς ἐναλλαγῆς καὶ περιοδικότητος εἶχαν εὐρεία διάδοση στὸν ἐλληνικὸ καὶ ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμον (πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἀν.*· ἐπίσης π.χ. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 86 κ. ἐξ.). Τὴν ἰδέαν τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς ἔφερε στὴν ἐπικαιρότητα τοῦ 19ου αἰ. ὁ Nietzsche (τὰ ὄντα διανύουν πάντοτε τὸν αὐτὸ κύκλον, ἢ μοῖρα των εἶναι αἰωνίως ἡ ἴδια, χρέος των εἶναι ἡ ἀπεκδοχὴ τοῦ μοιραίου) καὶ τοῦ 20ου αἰ. ὁ O. Spengler (κάθε πολιτισμὸς διατρέχει τὰ τρία βιολογικὰ στάδια τῆς νεότητος, τῆς ὥριμότητος καὶ τοῦ γήρατος καὶ ἐν τέλει ἀποθνήσκει, όπως ἀποθνήσκουν ὅλα τὰ ἔμβια ὄντα (πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 17, 156-170, 237/238) ἀλλὰ καὶ ὁ A. Toynbee (πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 171-186· W. H. WALSCH, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 247-255).

34. Δηλαδή μετὰ τὴν έννοια ὅτι δὲν ὑπάρχει μιὰ ἀλήθεια ἀλλὰ πολλές, καὶ ἀπὸ αὐτὲς μπορεῖ ὁ ἀνθρώπος νὰ ἐπιλέξει ἐκείνη ποὺ τὸν ἐξυπηρετεῖ.

35. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σ. 48 σημ. 1.

36. *Αὐτόθι*, σσ. 47-49. Ἰθύνουσα σκέψη τοῦ εἶναι ἡ ἐνότης τῶν ἀντιθέτων. Αὐτὴ ἐκδηλώνεται μετὰ τρόπον ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸν καὶ στὴν «ἐνωτικὴν» πολιτικὴν τοῦ πράξι κατ' ὅλην τὴν πορεία τῆς μακρᾶς πολιτικῆς τοῦ σταδιοδρομίας.

σιοθεωρητική αυτή σκοπιά³⁷, που αποτελεί ίσως την πολυτιμότερη υπηρεσία του στην Κοινωνιολογία, θεωρεί και το πρόβλημα της προόδου. Κάθε πράξη του ανθρώπου – λέγει – «δέον να αναχθῇ εἰς νοήματα ἀφ' ἑνὸς τυπικά καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπολύτως ἀτομικά. Τὰ τυπικά νοήματα προσδιορίζουν τὴν κοινωνικότητα τῆς πράξεως, συνιστοῦν δηλαδή ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς πράξεως, τὰ ὅποια εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰς πράξεις ἄλλων ἀνθρώπων. Δι' αὐτῶν ἀκριβῶς καθίσταται δυνατὴ ἡ ὑπαρξίς κοινωνίας καὶ ἱστορίας. Δι' αὐτῶν... ἐξασφαλίζεται τῆς μὲν ἱστορίας ἡ λογικὴ συνέχεια, τῆς δὲ κοινωνίας ἡ λογικὴ συνοχή... Τὰ ἀπολύτως ἀτομικά στοιχεῖα... δὲν συλλαμβάνονται λογικῶς... δὲν ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὴν συνείδησιν δευτέρου ἀνθρώπου... καὶ ἀρνοῦνται τὴν κοινωνικότητα, ἂν καὶ μόνον ἐν συνδυασμῷ πρὸς στοιχεῖα τυπικά καὶ κοινωνικά εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλωθοῦν πραγματικῶς, δηλαδή εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ τραγικότης τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ νοήματος συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο: ὅτι, ἂν καὶ ἀρνεῖται, ὡς ἀπολύτως ἀτομικὸν τὴν κοινωνικότητα, μόνον ἐν συνδυασμῷ πρὸς κοινωνικά νοήματα, δηλαδή ἀντιφάσκον πρὸς τὸν προορισμὸν του, εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλωθῇ. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ συνιστᾷ ὁλόκληρον τὴν ζωὴν μας»³⁸. «Αἱ πράξεις λοιπὸν τῶν ἀνθρώπων... περιέχουν καὶ στοιχεῖα ἀπολύτως ἀτομικά καὶ στοιχεῖα τυπικά, δηλαδή κοινωνικά καὶ λογικά. Πάντοτε ὁμως ἔχει σημασίαν, ποία τούτων ἐπικρατοῦν εἰς ἐκάστην τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ἐὰν ἐπικρατοῦν τὰ ἀπολύτως ἀτομικά, δηλαδή τὰ καθ' ὑπερβάσιν τοῦ λόγου ἐκδηλούμενα, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πρᾶξις ἀνήκει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἢ ψυχοπνευματικὸν πολιτισμὸν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ καλλιτεχνικὴ δρᾶσις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει πάντοτε ἐπικράτησιν τοῦ ἀπολύ-

37. Γιὰ τὸν ὑπαρξιακὸ χαρακτῆρα τῆς γνωσιοθεωρητικῆς ἀφετηρίας τοῦ Κανελλόπουλου πβ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος-Κων. Τσάτσος (Συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις), *Φιλοσοφία* 36, 2006, σσ. 35, 45 κ. ἐξ. Ἐνδιαφέρουσες σχετικῶς εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθες σκέψεις του, πού τὸν ἐμφανίζουν ἀντιτιθέμενο πρὸς τὸν κριτικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Kant καὶ τῶν νεοκαντιανῶν καὶ ἀκολουθοῦντα τὴν κατεύθυνση τοῦ Alfred Weber: «Τὸ ἀπόλυτον προέρχεται, κατὰ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἐκ τῆς διασπάσεως τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ εὐρίσκεται εἰς τυπικάς τινας ἀξίας, αἱ ὁποῖαι χρησιμοποιοῦνται καθαρῶς λογικῶς ὡς κριτήρια τῆς πραγματικότητος καὶ ὑπάρχουν ἀνεξαρτήτως ἀπ' αὐτῆς. Κατὰ τὸν Alfred Weber, ἀντιθέτως τὸ ἀπόλυτον καὶ αἰώνιον ἐμφανίζεται συνδεδεμένον πρὸς ὠρισμένας ἐκφάνσεις αὐτῆς ταύτης τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, δηλαδή ὑπάρχει εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ δὲν «ἰσχύει» ἀπλῶς ὡς λογικῶς συλλαμβανόμενον τυπικὸν κριτήριον ταύτης. Κατὰ τὸν Alfred Weber, ἡ πραγματικότης δὲν ἀνάγεται ἀπλῶς δι' ἀφαιρέσεως εἰς ἀπόλυτα τινα στοιχεῖα, ἀλλὰ σταματᾷ ἀφ' ἐαυτῆς εἰς ὠρισμένας ἀπολύτους ἐκδηλώσεις τῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπόκεινται εἰς ἐξέλιξιν καὶ πρόοδον» (Ὁ Alfred Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου, *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Α'*, 1921, σσ. 91, 97-98).

38. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 42-43.

τως άτομικοῦ εἰς βάρος τοῦ τυπικοῦ καὶ λογικοῦ, δι' αὐτὸν τὸν λόγον θεωρεῖται ἡ τέχνη ὡς ἀνήκουσα κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ψυχοπνευματικὸν πολιτισμόν... Εἰς τὴν σφαῖραν ἀντιθέτως τοῦ τεχνικοῦ, λογικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ ἐπικρατοῦν τὰ τυπικὰ καὶ κοινωνικὰ στοιχεῖα, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι παύουν τελείως δρῶντα καὶ στοιχεῖα ἀπολύτως ἀτομικά. Ταῦτα δροῦν βεβαίως, ἀλλὰ κατὰ τρόπον δευτερεύοντα, συνήθως μάλιστα ἀσήμαντον. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἡ σφαῖρα αὕτη τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἣν ἀνήκει κατ' ἐξοχὴν ἡ τεχνική, ἡ θετική ἐπιστήμη, ἡ οἰκονομία, θεωρεῖται διεπομένη κυρίως ὑπὸ τυπικῶν στοιχείων, δηλαδή ὑπὸ τῆς λογικῆς»³⁹.

Μὲ βάση τὴν θεωρία τοῦ αὐτῆ περὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ ἀπολύτως ἀτομικῶν στοιχείων τῆς πράξεως ὁ Κανελλόπουλος διακρίνει τὴν ἱστορική ζωὴ σὲ δύο σφαῖρες: ἐκείνη στὴν ὁποία δρᾷ ὁ λόγος καὶ ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει καθ' ὑπέρβασιν τοῦ λόγου. Ἡ πρώτη διέπεται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς προόδου, διότι κάθε βῆμα τῆς λογικῆς σημαίνει πρόοδο, δηλαδή ἀνακάλυψη νέας ἀλήθειας καὶ ἄρση παλαιᾶς πλάνης. Ἡ δεύτερη σφαῖρα, ποὺ ὑπάρχει καθ' ὑπέρβασιν τοῦ λόγου, δὲν γνωρίζει πρόοδο, γιατί δὲν ὑπάρχει μέτρο γιὰ νὰ μετρήσει καὶ νὰ συγκρίνει ὅ,τι ὑπάρχει μόνον ἐν σχέσει μὲ τὸν ἑαυτὸ τοῦ. Καθετὶ ποὺ σημειώνεται σὲ αὕτη τὴν σφαῖρα εἶναι ἰσότιμο πρὸς ἐκεῖνο ποὺ σημειώθηκε μέχρι τώρα, δὲν εἶναι ἀνώτερο οὔτε καταργεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἴσχυε μέχρι τώρα. Ἡ γλυπτική τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν κατήργησε τὴν τέχνη τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Ἀμλετ τοῦ Σαίξπηρ δὲν σημείωσε βῆμα προόδου ἀπέναντι τοῦ Προμηθεᾶ τοῦ Αἰσχύλου. Καὶ ὁ γοτθικὸς ναὸς δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα. Ἀντιθέτως, ἡ χημεία τοῦ Lavoisier καὶ ἡ μηχανικὴ τοῦ Νεύτωνα ἐμφανίζονται ἐν πολλοῖς ἀπαρχαιωμένους⁴⁰.

Ὁ Κανελλόπουλος δὲν θὰ μπορούσε νὰ προβεῖ στὶς παρατηρήσεις αὐτές, ἂν δὲν διέθετε αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ἀποδίδει σὲ κοινωνιολόγους ὅπως ὁ Ferdinand Tönnies καὶ ὁ Alfred Weber: πέραν τῆς «λογικῆς τοῦ φιλοσόφου» καὶ τὴν «σοφία τοῦ ποιητοῦ»⁴¹. Τὸ λέγει αὐτό, διότι πι-

39. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 43-44. Λεπτομερὴ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας αὐτῆς πβ. στὶς μελέτες του: *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 16-19· *Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis*, εἰς *Archiv für angewandte Soziologie*, τ. III, 1931, σσ. 79-92· *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, 1932, σσ. 90 κ. ἐξ., 207 καὶ passim. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία, σσ. 14 κ. ἐξ.· Τὸ «σύστημα τῆς κοινωνιολογίας» τοῦ Leopold von Wiese, 1933, σσ. 284-285. Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες, σσ. 378-379· Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις, σσ. 9 κ. ἐξ. Στὴν ἐν λόγω θεωρία στηρίζεται καὶ ἡ αἰσθαντικὴ μελέτη τοῦ Δημ. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ, Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου, *ΑΦΘΕ Ε*, 1934, σσ. 171-212.

40. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 33-34.

41. *Αὐτόθι*, σ. 49, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τὸ στοιχεῖο τοῦτο ὡς κοινὸ γνῶρισμα τοῦ πνεύματος τῶν δύο γερμανῶν κοινωνιολόγων, πράγμα ποὺ τοὺς ὁδήγησε στὴν διατύπωση συγγενῶν θεωριῶν περὶ πολιτισμοῦ (πβ. κατωτ. σημ. 46).

στεύει ότι «εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιστήμην δὲν ἀρκεῖ ἡ λογικὴ»⁴². Ἡ σκέψη του νὰ συνδέσει τὴν ἰδέα τῆς προόδου μὲ τὸν «ἐξωτερικό, τεχνικό» πολιτισμὸ συνέπεσε⁴³ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Alfred Weber, ὁ ὁποῖος κατέληξε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία.

Ὁ A. Weber διέκρινε τὸν πολιτισμὸ σὲ «ἐξωτερικό, τεχνικό» (Zivilisation) καὶ σὲ «ἐσωτερικό, ψυχοπνευματικό» (Kultur)⁴⁴. Ἡ διάκριση τῶν δύο σφαιρῶν εἶναι σαφής. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· γι' αὐτὸ κινεῖται ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα καὶ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ διαρκῶς πρακτικότερο καὶ ὠφελιμότερο. Ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὰ ἐσωτερικὰ (ψυχοπνευματικὰ) βιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ βασίζεται στὴν προσπάθεια τοῦ πνεύματος νὰ ὑπερπηδήσει τὰ ὅρια τῆς λογικῆς καὶ νὰ ἀναχθεῖ στὴν μυστικὴ καὶ μεταφυσικὴ σφαῖρα τοῦ ἀπολύτου. Ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς μετράται μὲ βάση τὸ κριτήριον τῆς προόδου, ποὺ συνίσταται στὴν ἀνέλιξη πρὸς τὸ διαρκῶς τελειότερο (πρόοδος τῆς τεχνικῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ὅλων τῶν ἐπι-

42. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος, ἐνθ' ἂν.*, «Καὶ πράγματι: ἐὰν ἔφθασεν ἡ λογικὴ σήμερον εἰς τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τῆς ἐπιδράσεώς της, ἔφθασεν μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ καταδειχθῇ, πόσον περιορισμένη εἶναι ἡ ἔκτασις τῆς ἰσχύος της. Αὕτῃ αὕτῃ ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωσις τοῦ «παν-λογισμοῦ», ἡ ἀπολυτοποίησης τῆς λογικῆς, ἀνάγεται εἰς τὰς «ἀλόγους» προῖποθέσεις καὶ ἀναιρεῖ ἑαυτήν».

43. *Αὐτόθι*, σ. 38.

44. A. WEBER, *Prinzipielles zur Kulturosoziologie*, εἰς *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τ. 47, 1920, σσ. 1-49· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ideen zur Staats- und Kulturosoziologie*, 1927, σσ. 3 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kulturosoziologie, Handwörterbuch der Soziologie*, 1931, σσ. 284 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kulturgeschichte und Kulturosoziologie*, 1935, *passim*. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Der dritte oder der vierte Mensch (Vom Sinn des geschichtlichen Daseins)*, 1953, *passim*. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Einführung in die Soziologie*, 1955, σσ. 14 κ. ἑξ., 18 κ. ἑξ., 71 κ. ἑξ., 178 κ. ἑξ., 194 κ. ἑξ., 339-355, 356 κ. ἑξ. Πβ. σχετικῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Alfred Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου, ἐνθ' ἂν.*· Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, *Αἱ περὶ ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας (Kultur) ἰδέαι τοῦ Alfred Weber καὶ ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς, Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Α'*, 1921, σσ. 21-39· Γ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Σελίδες φιλοσοφίας καὶ ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ*, 1965, σσ. 22 κ. ἑξ., 214, 313, 434. Ἡ ἐν λόγῳ διάκριση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι προῖον τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος καὶ γι' αὐτὸ υἱοθετεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἐπιφανεῖς γερμανοὺς κοινωνιολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ A. VIERKANDT (*Gesellschaftslehre*, 1923), ὁ Fr. OPPENHEIMER (*System der Soziologie*, τ. 3, 1923 κ. ἑξ.), ὁ MAX WEBER (π.χ. μὲ τὰ ἔργα τοῦ *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomik, Wirtschaftsgeschichte*), ὁ O. SPANN (*Gesellschaftslehre*, 1914). Ἄλλου ἡ διάκριση δὲν γίνεται δεκτὴ, ἰδίως στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς χῶρες (πβ. Τ. ΗΓΚΛΕΤΟΝ, *Ἡ ἔννοια τῆς κουλτούρας*, μτφρ. Η. Μαγκλίνη, Πόλις, 2003) ἀλλὰ καὶ στὴν Γαλλία, ὅπου γίνεται ἀδιαστίκτως χρῆσις τοῦ ὅρου civilisation (πβ. D. CUCHE, *Ἡ ἔννοια τῆς κουλτούρας στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες*, μτφρ. Φ. Σιατίτσα, Δαρδανός). Κριτικὸς σ' ἐμᾶς ὁ Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 12 κ. ἑξ. Πβ. γενικὰ Β. ΦΙΟΡΑΒΑΝΤΕΣ, *Θεωρία πολιτισμοῦ (Μετακριτικὴ, Πολιτισμὸς καὶ Ἄνθρωπος)*, Ψηφίδα, 2004.

στημῶν πού στηρίζονται σέ ποσοτικές μετρήσεις, ὅπως ἡ οἰκονομία). Ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς δὲν γνωρίζει βαθμίδες προόδου, γιατί κάθε ἐκδήλωσή του ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς τελειότητα. Βεβαίως – λέγει ὁ Κανελλόπουλος⁴⁵ – οἱ δύο σφαῖρες δὲν εἶναι ἀπολύτως διακεκριμένες μεταξύ τους, δὲν ἀποτελοῦν διχοτόμηση τῆς πραγματικότητας. Στὴν πραγματικότητα οἱ δύο σφαῖρες συνυφαίνονται μεταξύ τους. Στὴν σφαῖρα π.χ. τῆς τέχνης (πού ἀνήκει στὸν ψυχοπνευματικὸ πολιτισμὸ) εἰσδύουν στοιχεῖα ὀφειλόμενα στὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς, στοιχεῖα πού δημιουργοῦν νέους ὅρους (ἐξωτερικοὺς ὅμως ἀπλῶς ὅρους) καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ ἀντιστρόφως: ἡ μορφή, τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ κάποιου λαοῦ, ἐμφανίζεται πάντοτε ἀναμεμιγμένη καὶ μὲ στοιχεῖα πού ὀφείλονται στὴν σφαῖρα τοῦ ψυχοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ, στοιχεῖα πού χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἐπηρεάζουν ὀριστικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς συγκεκριμένης οἰκονομίας προσδίδουν πάντως σὲ αὐτὴν συχνὰ ἰδιαίτερο χρωματισμό⁴⁶.

Οἱ δύο σφαῖρες πολιτισμοῦ συνυφαίνονται μεταξύ τους κατὰ τὸν τρόπο πού συνυφαίνονται τὰ κοινωνικά μὲ τὰ ἀπολύτως ἀτομικά στοιχεῖα σὲ κάθε ἀνθρώπινη πράξη. Σὲ καμία πάντως περίπτωση ὁ ψυχοπνευματικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι «ἐποικοδόμημα» τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλοτριωτικὸς κατοπτρισμὸς τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, πρὸς ὄφελος τῆς κυρίαρχης τάξεως. Διότι κανεὶς νόμος αἰτιότητας δὲν συνδέει τοὺς δύο πολιτισμούς. Χῶρες π.χ. πού γνώρισαν μεγάλο τεχνικὸ πολιτισμὸ καὶ πρωτοφανῆ ὑλικὴ εὐημερία δὲν πραγματοποίησαν ἀντιστοίχως καὶ πρωτοφανῆ πνευματικὸ πολιτισμό.

45. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 41 κ. ἐξ.: *ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Προβλήματα...*, σσ. 108 κ. ἐξ.

46. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σ. 110. Ἡ διάκριση ὑλικοῦ καὶ ψυχοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ (Α. WEBER) ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὰ γενικά γνωρίσματα πρὸς τὴν ἐξ ἴσου θεμελιώδη διάκριση τοῦ F. TÖNNIES στὸ ἔργο του *Gemeinschaft und Gesellschaft* (μτφρ. Μ. Μαρκάκη, Ἀναγνωστίδη, ἄ. χρ.) μεταξύ Κοινότητας καὶ Κοινωνίας. Ὁ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ (*Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, σ. 12· *Κοινωνιολογία*, σσ. 30-31· *Κοινωνία*, Ἐγκυκλοπαίδεια Ἑλευθερουδάκη, σσ. 782 κ. ἐξ., 784) ἐπισημαίνει τὶς ἀναλογίες: Κοινότητα καὶ Κοινωνία ἀνάγονται ἢ καθεμία σὲ ἰδιαίτερο τύπο ἀνθρώπινης βουλήσεως. Ἡ Κοινότητα εἶναι προϊόν βουλήσεως, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν αἰσθηματικὴ ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Κοινωνία ὀφείλει τὴν ὑπαρξή της σὲ βούληση, ἡ ὁποία ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν σκέψη καὶ τὸν ὑπολογισμὸ καὶ ἐκδηλώνεται μὲ μορφές ὄχι συναισθηματικές ἀλλὰ λογικές. Ἡ Κοινότητα συνδέεται μὲ ὅ,τι παράγεται ὀργανικῶς· ἡ Κοινωνία συνδέεται μὲ ὅ,τι παράγεται μηχανικῶς. Ἐπομένως, πρὸς τὴν Κοινότητα ἀνταποκρίνεται ὁ πνευματικὸς καὶ ὀργανικὸς πολιτισμὸς, ἐνῶ πρὸς τὴν Κοινωνία ἀνταποκρίνεται ὁ ὑλικὸς καὶ μηχανικὸς πολιτισμὸς. Πβ. Β. ΞΥΔΙΑ, Ἡ κοινότητα ὡς ἔννοια κριτικὴ στὴν πολιτικὴ σκέψη τῶν νεώτερων χρόνων (σπουδὴ στὸν Ferdinand Tönnies), *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16, 1992, σσ. 66-75.

Αὐτὴ εἶναι σὲ ἀδρές γραμμὲς ἡ θεωρία τῆς προόδου τοῦ Κανελλόπουλου.

V. Συμπεράσματα καὶ μηνύματα. Ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάπτυξη μποροῦν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

Πρόοδος κατὰ τὸν Κανελλόπουλο εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς τοῦ εἶδους καὶ γενικὰ τῆς φύσεως. Πρόοδος δὲν εἶναι οὔτε ἡ μεταφορὰ φυσικῶν νόμων ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν ζώων στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (ὅπως νοεῖ τὴν πρόοδο ὁ κοινωνικὸς δαρβινισμὸς) οὔτε ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ «δεσμὰ» τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος (ὅπως νοεῖ τὴν πρόοδο ὁ Διαφωτισμὸς).

Ἡ ἀποψη τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ ὅτι ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου εἶδους, ὅτι οἱ νόμοι τῆς βιολογικῆς ἐξελίξεως προσδιορίζουν ἀποφασιστικὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, εἶναι ἄκρως προβληματική, διότι δικαιολογεῖ τὴν ἀνισότητά μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὡς γενετικὰ προσδιορισμένη καὶ ἐπομένως τὴν ἀποδέχεται ὡς ἀνυπέρβλητη κοινωνικὴ συνθήκη, ἀποκλείοντας ἔτσι τὴν ἔννοια τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης.

Ἡ ἀποψη τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι μόνον ἀπομακρυνόμενοι ἀπὸ τὸ παρελθὸν μπορούμε νὰ ἐξασφαλίσουμε ἓνα καλύτερο μέλλον, ἀφ' ἑνὸς ἀναιρεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια ἐμβίωσης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, τὸ παρελθόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου θέτει ὡς κριτήριον τοῦ καλύτερου μέλλοντος μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ ὄντολογικὰ θεμέλια τῆς ὑπάρξεως, τὴν ἔλλογην διάνοιαν, παραβλέποντας τὸ ἄλογο στοιχεῖο. Τοῦτο σημαίνει ὑπερτίμηση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ὑποτίμηση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀποψη αὕτη μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπὸ τίς πιὸ ἀσήμαντες ἕως τίς πιὸ τραγικὲς συνέπειες. Μπορεῖ νὰ φθάσει ἕως τὸν πνευματικὸ μηδενισμό, τὴν ἀχρήστευση τῶν πνευματικῶν κατηγοριῶν τοῦ παρελθόντος, καὶ τὸ χτίσιμο ἑνὸς μέλλοντος «θαυμαστοῦ», σὰν καὶ αὐτοῦ ποὺ μπόρεσε νὰ φαντασθεῖ ὁ Ἄλντους Χάξλεϋ ἢ σὰν ἐκείνου ποὺ ὑπερβαίνει καὶ τὴν δική του φαντασία: Ἐνὸς κόσμου κατοικημένου ἀπὸ τὰ πλάσματα τοῦ δοκιμαστικοῦ σωλήνα, ποὺ θὰ ἔχουν ἐξελιχθεῖ σὲ κλώνους καὶ θὰ ἔχουν βρεῖ τὰ ταίρια τους στὰ ἀπανθρωποποιημένα αὐτόματα τῆς ἐποχῆς τῆς κυβερνητικῆς, τὰ ρομπότ, τὰ ὁποῖα μέσῳ τῆς νανοτεχνολογίας θὰ ἀσκοῦν προμηθεϊκὸ ἔλεγχον πάνω στὴν φύση, ποὺ θὰ κινοῦνται μὲ διαστημικοὺς ἀνεγκυστεῖρες καὶ θὰ συνεννοοῦνται μὲ τὸν παγκόσμιον αὐτόματο μεταφραστή. Εἶναι ἡ νέα ιδέα τῆς προόδου, ἡ ιδέα τοῦ Νέο-διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐκφράζει τὴν θετικὴ προσδοκία ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ μέσῳ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νέας τεχνολογίας νὰ κατακτήσει τὴν πολυπόθητη ἀθανασία. Ἀλλὰ ὅσοι ἐκπροσωποῦν τὴν ἀποψη αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ δράμα τοῦ Προμηθέα, ἂν ἦταν σήμερον νὰ ἐπαναληφθεῖ, θὰ γινόταν κατὰ τρόπο ἀντίστροφο. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀλυσοδεθεῖ

στον Καύκασο θά είναι ο άνθρωπος, ενώ ο Προμηθέας παραφρονημένος θά βάζει φωτιά στην οικουμένη⁴⁷.

Ο Κανελλόπουλος μιλάει συχνά για συντέλεια του κόσμου. Έννοεί όμως την συντέλεια όχι ως απειλή αλλά ως παιδαγωγικό μήνυμα, ως μήνυμα που το συνδέει με την μεταφυσική πίστη, και γι' αυτό ακούγεται σαν λόγος προφητικός. «Πρέπει να αντιστῶμεν εἰς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν», λέγει. «Πρέπει να επιχειρήσωμεν ὅ,τι φαίνεται ἀκατόρθωτον. Ἐὰν δὲν τὸ κατορθώσωμεν, τότε θὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ προφητεία τοῦ Goethe, ὁ ὁποῖος εἶπε κάποτε – τὴν 23ην Ὀκτωβρίου 1828 – εἰς τὸν Eckermann: Βλέπω νὰ ἔρχεται ὁ καιρὸς, ὅπου ὁ Θεὸς δὲν θὰ εὕρισκῃ καμμίαν χαρὰν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ θὰ πρέπῃ νὰ συντρίψῃ καὶ πάλιν τὰ πάντα διὰ νὰ ἀνανεώσῃ τὴν δημιουργίαν»⁴⁸. Ο Κανελλόπουλος δὲν ἦταν ἓνας ἀπλὸς κοινωνιολόγος. Ἦταν καὶ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο ἓνας μεγάλος παιδαγωγός. Ὡς παιδαγωγὸς θέλει νὰ προλάβει τὴν συντέλεια ὅχι ἀντιτιθέμενος στὴν τεχνολογία ἀλλὰ θέτοντάς την στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου: στὴν ὑπηρεσία σκοπῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν ἄλλη σφαῖρα πολιτισμοῦ, ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ πρόοδο. Θὰ μπορέσουν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἐμεῖς ὡς Νεοέλληνες⁴⁹, νὰ ἀκούσουμε τὸ μήνυμα αὐτό;

Μαριάνος ΚΑΡΑΣΗΣ
(Θεσσαλονίκη)

47. Πβ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, Βιολογία ὡς ἰδεολογία, *Εὐθύνη*, τευχ. 419, Νοέμβριος 2006, σσ. 537 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βιολογία ὡς οὐτοπία καὶ ὁ μῦθος τοῦ Μετανθρώπου, *Εὐθύνη*, τευχ. 420, Δεκέμβριος 2006, σσ. 602 κ. ἑξ.

48. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ νέοι παράγοντες τῆς ἱστορίας καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 34, 1959, σσ. 365 κ. ἑξ., 389.

49. Ὁρθῶς ὁ Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 37-39, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀκολουθητέα ἰδεολογία εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ σύντονη εἰσαγωγή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ – παγκοσμιοποιημένου ἤδη – τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπίμονη ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Στὸ ἴδιο πνεῦμα Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σ. 127: «Ὅσο μεγάλη χρεία εἶναι νὰ συγχρονισθῇ τεχνικά ὁ νέος ἑλληνισμός, ἄλλη τόση μεγάλη ἀνάγκη εἶναι νὰ μείνῃ ἀσυγχρόνιστος ὡς πρὸς τὰ δόκιμα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς του παράδοσης...», καὶ σ. 122: «Ὁ τόπος ἔχει δική του ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ καὶ ἰδιαίτερη, ἀνάλογη μ' αὐτὴν δεοντολογία».

THE IDEA OF PROGRESS IN THE WORK OF PANAGIOTIS KANELLOPOULOS AND ITS SIGNIFICANCE TODAY

S u m m a r y

One of the central themes in the sociological theory of P. Kanellopoulos is the issue of historical progress.

Kanellopoulos is the first to define the concept of progress, differentiating it from the concept of evolution. He distinguishes the two concepts beginning from the epistemological distinction between nature and history. Evolution refers to nature, and it is connected to the biological process, which occurs in accordance with the natural laws. Progress refers to history, and it is connected to the historical process, which occurs in accordance with the particular historical laws. Progress is the emancipation of man from the barriers of the species and of nature in general; the tendency for continuously greater liberation from the bonds of nature.

Kanellopoulos differentiates between progress as a historical event and the awareness (the «idea») of progress. Progress as a historical event has existed since the emergence of historical society. But it took man a long time to become aware of this fact. The «idea» of progress came much later, in the modern era, from 18th century thinkers, from the influence of empiricism and enlightenment, taking occasion from the brilliant achievements of the natural sciences and engineering. These progresses created the belief that all things necessarily follow an upward course towards a better state: from ignorance to knowledge, from delusion to truth, from darkness to light, from work to freedom. Hence was shaped the idea of universal progress, which, however, led spirits to excesses.

These excesses were expressed at the sociological level as well, in the form of novel theories about progress. Among those are the theories of August Comte, of Herbert Spencer, of Marx and the Marxists, of Kant, Hegel, and others. These theories, each departing from a different philosophical starting point, all accept the existence of historical progress.

Kanellopoulos doubts these theories, as well as the opposing ones which deny the existence of progress, and formulates a theory of his own. Based on his own epistemological starting point, he defines two cultural spheres: one that is governed by the reasonable and social elements of human actions, and one where purely individual elements prevail. The first cultural sphere is defined as «technical culture» (zivilisation), whereas the second sphere is defined as «intellectual culture» (Kultur). Kanellopoulos accepts that progress exists only within the framework of the «technical culture».

Of particular significance is the refutation, by Kanellopoulos, of the social Darwinism theory of progress – that is, that the laws of biological evolution define social behavior, and hence they also dictate social progress, as well as his refutation of the Enlightenment theory of progress – that through rationalism, science, and technology, man will certainly attain happiness.

Marianos D. KARASIS